

Geloven in een technologische cultuur

Willem B. Drees en Dick G.A. Koelega

TERNEUZEN - "Een vorm van bijgeloof, dus zonder meer verwerpelijk". Dat vindt de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) in Zeeland van de inzegening, woensdag door een katholieke pastor, van de boor die de tunnel onder de Westerschelde gaat graven. Vooral het plaatsen van het beeldje van de Heilige Barbara in de tunnel is de Zeeuwse protestanten een doorn in het oog.

Gods zegen afsmecken over het werk is een goede zaak, vindt SGP-statenlid W. Kolijn, maar de ludieke katholieke ceremonie zoals die zich deze week aan het begin van de tunnel afspeelde, zal ook menig katholiek veroordelen, veronderstelt hij. "De pastor stond in een hoogwerker!" (...)

Aldus *Trouw* van zaterdag 3 juli 1999. Ook in de omgang met technologie doen oude theologische verschillen zich gelden. Voor de katholiek is via de Heilige Barbara Gods bescherming vrijwel tastbaar aanwezig, terwijl de protestant het plaatsen van dat beeldje een vorm van bijgeloof acht. Op z'n best wordt in de eredienst Gods zegen over het werk van onze handen afgesmeekt; het werkwoord 'afsmeken' markeert de afstand tussen God en mens. Ook zijn er verschillen in stijl - met afschuw meldt de protestant dat de pastor in een hoogwerker stond! Maar bij alle verschillen staan gelovigen van allerlei achtergrond voor de uitdaging om helderheid te verschaffen over 'geloven in een technologische cultuur'.

Technologische cultuur

Telefoon, auto en koelkast: wij leven temidden van apparaten. Die worden op hun beurt ondersteund door technologische systemen, zoals telefooncentrales en kabelnetwerken, raffinaderijen en benzinestations, elektriciteitscentrales en nog veel meer. Bij technologie gaat het echter niet alleen om *apparaten* en *systemen*, maar ook om *vaardigheden*, van het besturen van een auto tot het maken van computers en het veranderen van genetische eigenschappen van organismen. En tenslotte wordt het woord 'technologisch' ook wel gebruikt om een bepaalde *levenshouding* aan te duiden, namelijk een houding die ervan uitgaat dat mensen problemen in het leven op een praktische wijze zelf kunnen en moeten aanpakken. In plaats van zich over te geven aan 'het lot' - een tragische of fatalistische houding - leeft deze houding vanuit de hoop en het vertrouwen dat mensen zelf in staat zijn problemen op te lossen met behulp van beschikbare of nog te ontwikkelen technologie.

Wij leven in een *technologische cultuur*. Dankzij koelkast en magnetron zijn we in staat op elk moment dat het ons uitkomt zelfstandig en in korte tijd voedsel van onze gading te bereiden. Dat heeft een individualistische eetcultuur bevorderd. De centrale verwarming maakte de gemeenschappelijke ruimte rondom de haard minder belangrijk; we kunnen nu ieder op onze eigen kamer de tijd doorbrengen zoals we dat zelf willen. Terwijl vroeger mensen in nood slechts konden hopen op Gods reddende hand en zich in gebed tot God wendden voor een goede oogst, genezing van ziekte of bescherming tegen bliksemslag, hebben mensen via de moderne technologie de middelen om zelf redding te brengen en wensen in vervulling te doen gaan. De mens is 'zelfredzaam' geworden, of denkt dat te zijn, geïnspireerd (en overmoedig geworden?) door het enorme succes van de moderne technologie.

De opkomst van de moderne technologie betekent een uitdaging voor het netwerk van overtuigingen, rituelen, verhalen en ervaringen dat *geloof* genoemd wordt. Daar waar wij steeds meer zelf beschikken over belangrijke aspecten van leven, zullen we minder gauw uitspreken: 'de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen'. Verwachten wij nog steeds de komst des Heren, of gaan we zelf aan de slag voor een betere wereld? Of wordt met de koppeling van de begrippen actief & technologisch en passief & religieus een foute tegenstelling gemaakt? Kan ons technologisch handelen niet ook gezien worden als vervolg op het grote gebod om God en onze medemensen te dienen met heel ons hart, heel onze ziel, heel onze kracht en heel ons verstand?

Nieuwe beelden

In tekenfilms vol ruimteschepen, laserwapens en pratende robots treffen we nieuwe variaties op oeroude thema's: goed en kwaad strijden als de machten van het licht en die der duisternis, buitenaardse wezens vertonen de trekken van beschermengelen of van demonen, de eenzame held en zijn trouwe bondgenoten strijden met boosaardige machtswellustelingen en hun trawanten, de smalle weg ten leven en de brede weg naar het verderf worden geschetst. En net als in oude religieuze verhalen is er in de moderne televisieseries, zoals the X-files, en in Science Fiction boeken sprake van overweldigend licht, angstaanjagend kwaad, geestverschijningen, magie, visies op het lot en de zin van alles. In die zin blijft de mens wie die was: even angstig en goedgelovig als altijd. Maar door nieuwe voorstellingen, nieuwe kennis en nieuwe macht veranderen technologische ontwikkelingen toch ook ons geloof, onze voorstellingen en onze beleving van het bestaan.

Technologie is als een *spiegel* waarin wij ons zelf en onze wereld zien. In zeventiende-eeuwse discussies over het bewustzijn en de natuur was het uurwerk nog een veelgebruikt model. Het uurwerk leverde ook metaforen voor wetenschappelijke idealen zoals voorspelbaarheid en autonomie, en voor visies op de Staat en op God. Het middeleeuwse beeld van God als bouwheer, naar het model van de kathedraalbouwers, werd toen vervangen door het beeld van God als klokkenmaker. Sinds de komst van stoommachine zijn we gewend geraakt om te spreken van 'onder druk staan' en 'stoom afblazen', en sinds de radio van 'even afstemmen' en 'ruis onderdrukken'. Tegenwoordig leveren met name de computer en het internet ons metaforen. We spreken over 'geprogrammeerd zijn', 'ons geheugen wissen' en 'input geven'. Ook proberen mensen hun religieuze voorstellingen met behulp van die nieuwe technologie opnieuw vorm te geven. Sommigen spreken over leven na de dood als 'het draaien van dezelfde software op nieuwe hardware' of als een vorm van 'ingelogd blijven op cyberspace'.

Nieuwe levens

Niet alleen als bron van metaforen en beelden heeft de nieuwe technologie invloed op de wijze waarop we onszelf en de wereld verstaan. Ook de concrete vruchten van de technologie worden *geïntegreerd in ons lichaam*. Van bril en oortoeter via kunstgebit en contactlens tot siliconentransplantaat en anticonceptiepil: hoe moderner de technologie hoe nauwer de verwevenheid is met ons lichaam. Volgens sommigen zijn we daarom op weg om 'cyborgs' te worden, wezens waarin het technologische (cybernetische, zelfsturende) en het organische vergroeid zijn. Ook in een ander opzicht is onze verwevenheid met technologie groot geworden. We zeggen met een gerust hart: 'Ik sta om de hoek', als we onze auto bedoelen. Kennelijk beleven we die soms als een deel van ons lichaam. De verwevenheid van het organische en het technologische wordt verder versterkt doordat allerlei complexe functies van de mens nu met behulp van technologie kunnen worden uitgevoerd: post sorteren, schaken en zelfs spraak herkennen. Die ontwikkeling is niet alleen maar negatief, een verlies van vertrouwde of natuurlijke vormen van mens zijn. De toenemende verwevenheid van het organische en het technologische is ook positief. Het kan mensen met een lichamelijke handicap nieuwe kansen bieden. Het kan bevrijdend zijn doordat beperkingen die een natuurlijke oorsprong hebben steeds minder ervaren worden als een noodlot omdat ze met behulp van moderne technologie overwonnen kunnen worden. Door technologie neemt de ruimte voor cultuur toe.

Wij leven in een wereld die in hoge mate van eigen makelij is. Met onze technologie veranderen we de wereld, grijpen we in natuurlijke processen in, doorbreken we grenzen die vanzelfsprekend waren. Er is al veel veranderd, en er staat ons nog meer te wachten. Een wereldomspannende cultuur en markt vormen voor velen al vrijwel een dagelijkse realiteit, van Heereveen tot Hong Kong. Daarnaast blijven regionale culturele verschillen bestaan; ze worden zelfs pregnanter. Technologie is bij deze veranderingen niet slechts een instrument, een hamer om een spijker mee in te slaan. Nee, technologie vormt ook onze specifieke wensen, onze benadering van problemen, onze omgang met de natuur, onze houding ten opzichte van levensvragen. Vandaar dat we spreken over een 'technologise cultuur'. Al moeten we de veranderingen ook niet overdrijven; mensen blijven mensen, met hun angsten, dromen en driften. Zoals de cabaretier Wim Kan ooit zong: "in de hoek hangt ons beestenvel nog". Kunnen we met intuïties en reactiepatronen die in de Steentijd zijn gevormd, met onze godsdienstige tradities en onze meer recente politieke idealen, goed omgaan met de nieuwe kansen en bedreigingen die de moderne technologie biedt? Zijn we voor die nieuwe mogelijkheden niet, zoals Günther Anders vreest, te zeer 'antiquiert'?

Lot en verantwoordelijkheid

Technologie wordt door mensen gebruikt als onderdeel in hun strijd tegen de kwetsbaarheid en eindigheid van hun bestaan. Technologie brengt echter ook *nieuwe* vormen van kwetsbaarheid mee. Auto's zijn afhankelijk van benzine. Daarvan werden we ons in 1973 in Nederland tijdens de 'eerste oliecrisis' maar al te zeer bewust. Ziekenhuizen, fabrieken, winkelbedrijven en overheidsinstellingen zijn in hoge mate afhankelijk van computersystemen. Bij de overgang van het jaar 1999 naar 2000 werd gevreesd dat die overgang wellicht niet goed zou worden verwerkt. Internet verspreidt informatie, maar ook geruchten. Daardoor staan we telkens voor de vraag of we kunnen vertrouwen op de informatie die ons via het net bereikt.

Naast nieuwe vormen van kwetsbaarheid, blijken ook oude hardnekkig. Ziekte en dood blijven bij ons bestaan horen. Pokken is uitgeroeid, en misschien lukt het binnenkort ook om polio uit de wereld te helpen, maar kanker is lang niet altijd te genezen - onbeheerste celgroei blijkt de keerzijde van onze natuurlijke vermogens tot groei en herstel. En nieuwe ziekten, zoals AIDS, verspreiden zich snel dankzij de toegenomen internationale contacten. Daarnaast hebben oude kwalen als astma en allergieën nieuwe verschijningsvormen gekregen die veel mensen last bezorgen.

Kwetsbaarheid proberen we te beheersen. De fabrikant dekt zich in tegen schadeclaims door in de gebruiksaanwijzing te vermelden dat het product niet bestemd is voor kleine kinderen. Sigarettenfabrikanten verplichten we op de verpakking te vermelden dat roken de gezondheid schaadt. Als ouders of docenten proberen we door seksuele voorlichting te voorkomen dat meisjes 'per ongeluk' zwanger worden. Tegelijk moeten we erkennen dat we niet alles in de hand hebben. Ook al leggen we rubbertegels bij klimtoestellen, kinderen komen toch met een geschaafde knie thuis. En de technologie zelf blijkt kwetsbaar - niet voor niets horen bij de CV-ketel en de computer een servicecontract en een helpdesk. Utopische verwachtingen - dat we met technologie ooit de dood zullen kunnen overwinnen en ongelijkheid, armoede en gebrek zullen kunnen uitbannen - blijken naïef, irrealistisch en zelfs gevaarlijk te zijn.

Technologie verschuift de grenzen van kwetsbaarheid, macht en verantwoordelijkheid. Wat we vroeger als noodlot beschouwden, is nu eigen verantwoordelijkheid geworden. In het Engelse taalgebied wordt in verzekeringen over het risico van blikseminslag nog gesproken als over een 'act of God', die niet onder de verzekering zou vallen. Maar dat vinden wij onzinnig; de bescherming tegen blikseminslag is sinds de uitvinding van de bliksemafleider door Benjamin Franklin in 1752 wel degelijk onze eigen zaak. Verzet tegen het gebruik van de bliksemafleider is een immorele daad die levende have, goederen en mensen onnodig aan gevaar bloot stelt.

'Spelen voor God' als metafoor

Door het succes van de technologie, met name op het punt van de bescherming van ons kwetsbare bestaan, is 'God' concurrentie aangedaan. Veel taken die onze voorouders aan God toeschreven, zijn God afgenomen. In de ogen van velen is God naar de marge van het leven gedrukt of zelfs 'dood'. Ondanks de marginalisering van God, bedienen velen - ook niet-gelovigen - zich nog altijd van de metafoor 'spelen voor God' als ze hun zorg over een nieuwe technologie formuleren. Wat is daar aan de hand?

Wellicht het volgende. In een essay met als titel 'De ontorechte angst voor God te spelen' in het dagblad *Trouw* van 9 oktober 1999 schreef de Amerikaanse filosoof Ronald Dworkin over de weerstand die kloneren (celkerntransplantatie) en andere vormen van biotechnologie bij de mens oproepen. Hij wijst erop dat we in de morele ervaring onderscheid maken tussen wat ons gegeven is en datgene waar wij zelf verantwoordelijk voor zijn. Wat ons gegeven is, is de achtergrond waartegen wij handelen. Dat zijn de zaken die we niet kunnen veranderen - en die zaken noemen de natuur, het lot of de door God geschapen wereld. Daarnaast is er datgene in ons doen en laten waar wij zelf wezenlijk invloed op hebben, en waar we dus verantwoordelijk voor zijn. Bij de 'gegeven zaken' hoort ook ons eigen bestaan. Wij gaan uit van een duidelijke grens tussen wie wij zijn (of dat nu aan God of lot te danken is) en wat wij met en in de gegeven situatie doen. Die grens vormt de ruggengraat voor onze moraal. Als een nieuwe technologie aanleiding geeft tot het

verschuiven van die grens worden we - gelovig of niet - onzeker en verontrust. Het is, zo signaleert Dworkin, vooral in zulke situaties dat de frase 'voor God spelen' in het debat opduikt. Het woord 'God' duikt op, omdat het gaat om datgene wat als 'gegeven' beleefd werd. We beschuldigen technici en wetenschappers ervan 'voor God te spelen', omdat zaken die aan gene zijde van de grens lagen, nu door hun toedoen aan onze kant komen te liggen.

De angst 'voor God te spelen' is dan ook niet zozeer de angst voor wat verkeerd is, alsof het terrein zelf helder is, maar de angst "om de greep te verliezen op wat verkeerd is. ... Voor God spelen is met vuur spelen", aldus Dworkin. Die angst is volgens hem echter onterecht. Mensen hebben al eeuwenlang 'met vuur gespeeld'. En wij moeten dat ook doen; het alternatief is onverantwoordelijke lafheid tegenover het onbekende, een slappe overgave aan het lot.

Of men op de wijze als Dworkin hier doet zo radicaal alle grenzen kan en mag relativiseren is een vraag die verdere discussie verdient. Sommigen menen dat er wel degelijk intrinsieke grenzen aan te wijzen zijn, grenzen die wij niet horen te overschrijden. Anderen benadrukken met Dworkin de voortdurende activiteit van de mens 'op weg', maar vragen zich daarbij af of de veranderingen niet te snel gaan om ons daar sociaal, maatschappelijk en psychologisch op in te stellen. In ieder geval stelt de voortgaande ontwikkeling ons voor meer dan alleen praktische en ethische vragen. De ontwikkeling impliceert ook een veranderende kwetsbaarheid en macht van de mens, en daarmee een veranderende beleving van lot, God en gebod.

God en gebod in de technologische cultuur

Dworkin verbindt het gebruik van het woord 'God' met het gegevene, dat wat wij soms als lot of natuur en soms als schepping aanduiden. Als God zo beleefd wordt, dan is ons technische handelen een terugdringen van 'God' - hoe meer macht aan de mens, hoe minder er nog aan God toe te rekenen is. Er is echter ook een andere wijze van spreken over God. God wordt ook verbonden met het visoen van een Koninkrijk van vrede en gerechtigheid, een stad vol licht en glans, waar de dood niet meer zal zijn. Beelden van verlossing en bevrijding horen in de christelijke traditie ook bij God. Daarom is de taak van de mens niet alleen te bewaren wat er is, maar ook bekering ten goede, om mee te werken aan het doorbreken van Gods Koninkrijk.

In de christelijke traditie is er telkens weer de spanning tussen het belijden van God als Schepper - en daarmee het zien van de wereld als Gods schepping - en het zien van God als de genadige, liefhebbende Vader van Jezus Christus, die uitziet naar verandering van deze wereld. In beschouwingen over geloof in een technologische cultuur hebben beide oriëntaties voor verschillende auteurs een verschillend gewicht.

Wanneer de natuurlijke orde religieus wordt geduid, bijvoorbeeld als schepping, dan biedt ze een grond voor het stellen van grenzen aan technologische ingrepen. Niet dat die normen eenvoudig zijn af te lezen. Misschien is daarvoor een hermeneutische rationaliteit nodig, een redelijkheid die het moet hebben van verhalen en overwegingen. Terwijl sommige auteurs verantwoordelijkheid zoeken te verankeren in een scheppingsorde of normatief geladen kosmologie, zien anderen - waaronder, zo bekennen wij kleur, wij zelf - weinig in een dergelijk 'houvast'. Niet alleen is de vraag of het wel mogelijk is om zo vanuit het bestaande normen af te leiden, maar ook of dat in bijbels perspectief wel wenselijk is. Er zijn immers ook al die bijbelse verhalen over het 'op weg gaan' naar een onzekere toekomst. Misschien met een rustige gang, zodat wij onderweg ervaring op kunnen doen met nieuwe mogelijkheden en behoeften, maar wel op weg. Grenzen kunnen we ook niet vooraf trekken omdat de werkelijkheid ambivalent is; biotechnologie, bijvoorbeeld, kan ten goede en ten kwade gebruikt worden. De roeping van de mens is niet om stil te blijven zitten maar om op weg te gaan, geïnspireerd door de geest van Christus, met wetenschap en techniek als 'dienende geesten' ten dienste van humaniteit en van het goede leven. Bij de afweging reikt de traditie ons idealen aan, visioenen. Omdat 'de wereld van de tekst' niet 'de wereld van de lezer' is, kan de tekst niet kan werken als simpele norm, maar ze kan wel vormend zijn voor onze identiteit nu.

We kunnen niet aflezen uit de natuurlijke orde wat we hebben te doen. Ook de pretentie te weten hoe het uiteindelijk allemaal zou dienen te zijn, bleek in de geschiedenis een gevaarlijke droom. Bij pogingen dromen te verwezenlijken werd al te makkelijk datgene wat niet paste uitgerangeerd. Met

name geldt dat voor de sociale utopie die de onberekenbaarheid en dubbelzinnigheid van het menselijk gedrag wil afschaffen. Technologische realisatie van utopische verwachtingen is minder dreigend. Het laat ruimte aan verantwoordelijkheid, die gestalte krijgt in individuele en collectieve besluitvorming. En doordat technologie altijd weer anders gebruikt kan worden dan de ontwerpers dachten, laat technologie ruimte aan de menselijke eigen wijsheid.